II. RECENZJE – REVIEWS – РЕЦЕНЗИИ

Acta Baltico-Slavica, 35
SOW, Warszawa 2011

Helmut Wilhelm Schaller, *Geschichte der slawischen und baltischen Philologie an der Universität Königsberg*, Symbolae Slavicae 28, Peter Lang Internationaler Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main 2009, ss. 193.

Książka Helmuta Schallera składa się z sześciu rozdziałów (s. 11–177), obszernego wykazu literatury (s. 179–188), indeksu nazwisk pojawiających się w tekście (s. 189–192) oraz wykazu instytucji i osób prywatnych (s. 193), którym Autor zadzięcza materiał ilustracyjny.

Poszczególne części monografii poświęcone są następującym zagadnieniom: znaczenie Uniwersytetu w Królewcu w badaniach wschodnioeuropejskich (I, s. 11–36), studia polonistyczne i lituanistyczne do końca XVIII wieku (II, s. 37–61), badania naukowe nad językiem staropruskim w XIX wieku (III, s. 63–84), filologia bałtycka i słowiańska od XIX wieku do 1918 roku (IV, s. 101–122), badania wschodnioeuropejskie w latach 1918–1933 (V, s. 123–145), badania wschodnioeuropejskie w latach 1933–1944 (VI, s. 147–177). Praca oparta jest na bogatych materiałach źródłowych z archiwów i bibliotek Berlina, Marburga, Monachium, jak również na dokumentach z archiwów prywatnych.

Uniwersytet w Królewcu (zwany później Uniwersytetem Alberta/Albrechta/Albertinum) powstał w 1544 roku. Od początku kształcił nie tylko Niemców, ale również Polaków i Litwinów; później także studentów z Rosji. Obecność młodzieży studenckiej pochodzenia polskiego i litewskiego była konsekwencją faktu, że od 1525 roku terytorium księstwa Albrechta I było polskim lennem. Za najwybitniejszego absolwenta uczelni uważa się I. Kanta (1755–1804), w przyszłości jej profesora i rektora. W Królewcu studiował również J. G. Herder (1744–1803).

Łączne przedstawienie dziejów filologii słowiańskiej i bałtyckiej w Królewcu jest w pełni uzasadnione, ponieważ często te same osoby zajmowały się bałtologią i sławistyką. Warto uprzystępnąć w postaci omówienia ważniejsze wyniki badań Schallera, które mogą zachęcić do wnikliwej lektury książki.

S. Rapagelan, profesor teologii protestanckiej, już w 1544 roku uczył swoich studentów polskiego i litewskiego. Wykładał jednak tylko przez rok i nie zrealizował zamiaru przełożenia Biblii na język polski. Jego następca, F. Staphylos, był wprawdzie Niemcem, ale dzieciństwo spędził w Kownie i Krakowie, dzięki czemu

znał dobrze lub bardzo dobrze litewski i polski. Duże zapotrzebowanie na te języki doprowadziło do powstania specjalistycznych seminariów: Seminarium Litewskiego (Litauische Seminar) w 1723 i Seminarium Polskiego (Polnische Seminar) w 1728 roku. Były to placówki o charakterze katedr lub raczej lektoratów, w których uczono (przeważnie teologów i prawników) praktycznie języka litewskiego i polskiego, tłumaczono krótkie teksty z niemieckiego na polski i litewski, a także z tych języków na niemiecki, analizowano przekłady biblijne, poznawano również polską i litewską historię i kulturę.

W ostatnim dziesięcioleciu XVIII wieku rozważano projekt stworzenia katedry języka polskiego pod kierunkiem K. C. Mrongowiusza (1764–1855), który przygotował nawet program jej działalności, ale nie otrzymał nominacji.

Wiadomo, że w Królewcu ukazały się najstarsze druki litewskie (m.in. *Katechizm* Mažvidasa, 1547 i *Postylla* Bretkūnasa, 1591) oraz książki ważne w dziejach piśmiennictwa polskiego (np. *Słownik* Mączyńskiego, 1564 i *Nowy Testament* Murzynowskiego, 1551–1552). Królewiec będzie też w przyszłości miejscem druku m.in. dzieł D. Kleina (*Grammatica Lituanica*, 1653; *Compendium Lituanico-Germanicum*, (...), 1654) i Ph. Ruhiga (*Betrachtung der Littauischen Sprache, in ihrem Ursprunge, Wesen und Eigenschaften*, 1745; *Litauisch-deutsches und Deutsch-litauisches Wörterbuch*, 1800 – do druku przygotował Ch. G. Mielcke).

W pierwszej połowie XIX wieku w badaniach filologiczno-językoznawczych zasłużyło się w szczególności dwóch profesorów z uniwersyteckiego Królewca: L. G. Rhesa/Réza/Reza (1777–1840) i J. S. Vater (1771–1826). Reza wydał w 1816 roku filologiczno-krytyczną rozprawę o litewskich przekładach Biblii, która umożliwiła przeprowadzenie rewizji ich języka. Dzięki temu tłumaczenie Biblii wpływało na kształtowanie się jednolitych norm litewskiego języka literackiego. Reza opublikował też w 1825 roku bogaty zbiór litewskich pieśni ludowych z oceną ich wartości artystycznej.

Vater był teologiem, religioznawcą i językoznawcą; działał w Królewcu w latach 1809–1820. Historycy językoznawstwa podkreślają jego znaczenie jako kontynuatora dzieła J. Ch. Adelunga *Mithridates oder allgemeine Sprachkunde* (...) (t. 1, 1806) – Vater wydał t. 2–4, 1809–1817. Znał z pewnością dobrze język polski (był kierownikiem Seminarium Polskiego) – wydał *Grammatik der Polnischen Sprache* (...) (1807). W Niemczech ceniono jego *Praktische Grammatik der Russischen Sprache* (1808, 1814, 1817) i podręcznik języka rosyjskiego *Russisches Lesebuch mit einem russisch-deutschen und deutsch-russischen Wörterbuch* (1815). W dziejach bałtologii duże znaczenie ma jego rozprawa z 1821 roku o języku staropruskim (*Die Sprache der alten Preussen. Einleitung, Ueberreste, Sprachlehre, Wörterbuch*), w której przekonująco udowodnił bliższe pokrewieństwo tego języka z litewskim i łotewskim, jak również ukazał związki staropruskiego z leksyką słowiańską. Vater naukowy sukces w poważnym stopniu zawdzięczał publikacjom poprzedników z Królewca na temat języka staropruskiego: głównie Ch. Hartknochowi (1679, 1684), J. G. Bockowi (1759), G. E. Hennigowi (1785, 1796). Hennig odegrał też ważną rolę w dziejach badań nad językiem łotewskim.

W 1822 roku S. B. Linde wydrukował w Warszawie pracę *O języku dawnych Prusaków*, którą Schaller (s. 69) określił jako paralelną w stosunku do publikacji Vatera, gdy w rzeczywistości jest to prawie wyłącznie jej omówienie. Warto również uzupełnić wywody Schallera o informację, że polski leksykograf w 1819 roku referował w Towarzystwie Naukowym Warszawskim dwie publikacje Rezy o Bibliach litewskich i ogłosił drukiem ich recenzję.

Do zainteresowań bałtologicznych Vatera nawiązał wkrótce P. von Bohlen, który ogłosił w 1827 roku w Królewcu pracę *Ueber die Sprache der alten Preussen*, ale historycy bałtologii uważają, że nie miała ona istotnej wartości naukowej. Twórczym kontynuatorem badań Vatera stał się G. H. F. Nesselmann (1811–1881) – absolwent uniwersytetu w Królewcu i od 1843 roku jego profesor. Przyczynił się on znacznie do rozwoju bałtologii, głównie jako autor dzieł: *Die Sprache der alten Preussen, an ihren Überresten erläutert* (1845), *Wörterbuch der littauischen Sprache* (1850), *Thesaurus linguae Prussicae* (1873).

Podobnie należy ocenić dorobek F. Kurschata (1801–1884). Prowadził on lektorat języka litewskiego i polskiego, a jako profesor wykłady i seminaria z lituanistyki. Opublikował gramatykę litewską (1876) oraz w latach 1870–1883 obszerne słowniki: niemiecko-litewski i litewsko-niemiecki, w 1843 wydał w Berlinie litewskie pieśni ludowe. Przeprowadził w latach 1858–1865 rewizję Biblii litewskiej.

Następcą Nesselmanna został A. Bezzenberger (1851–1922) – uważany za właściwego twórcę naukowej filologii bałtyckiej, ceniony również za znajomość sanskrytu i językoznawstwa indoeuropejskiego. O jego pozycji w bałtologii zadecydowały przede wszystkim trzy dzieła: *Die Bildung der altpreussischen Personennamen* (1876), *Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache* (1877) i *Lettische Dialektstudien* (1885). Uczniem Bezzenbergera (w zakresie językoznawstwa indoeuropejskiego i bałtyckiego) był R. Trautmann (1883–1951), wybitny bałtolog i sławista. Habilitował się w 1910 roku w Getyndze na podstawie pracy *Die altpreussischen Sprachdenkmäler*, w której zaprezentował i zetymologizował staropruski materiał wyrazowy. W latach 1921–1926 pracował jako profesor w Królewcu. Opublikował w tym czasie dwie wybitne prace: *Die altpreussischen Personennamen. Ein Beitrag zur baltischen Philologie* (1925) i kompendium z pogranicza bałtologii i sławistyki: *Baltisch-slavisches Wörterbuch* (1923). Później Trautmann zajmował się głównie językoznawstwem słowiańskim – w nauce cenione są zwłaszcza jego książki o nazwach miejscowych pochodzenia słowiańskiego na obszarze Niemiec.

Wybitnym i wszechstronnym bałtologiem był również G. Gerullis (1888–1945), z pochodzenia Litwin. W latach 1909–1912 studiował w Królewcu indoeuropeistykę i filologię klasyczną. Doktorat – obroniony w Królewcu – poświęcił językowi staropruskiemu (*De prussicis Sambiensium locorum nominibus*). Przez kilka lat (1919–1922) pracował jako docent prywatny w Królewcu, następnie (1922–1931) jako profesor bałtologii w Lipsku, od 1931 do 1933 roku w Kownie (gdzie był kierownikiem Seminarium Dialektologicznego), w latach 1934–1937 ponownie w Królewcu i od 1937 roku w Berlinie. Opublikował teksty litewskie z XVI–XVIII wieku z komentarzami językoznawczymi, artykuły z historii języka litewskiego, studia dialektologiczne

(*Litauische Dialektstudien*, 1930), książkę o staropruskich nazwach miejscowych (*Die altpreussischen Ortsnamen*, 1922). W latach 1935–1937 Gerullis pełnił funkcję rektora Albertinum. Okrył się niesławą, ponieważ był bardzo aktywnym członkiem partii hitlerowskiej NSDAP. W 1945 roku rozstrzelano go w Rydze za popieranie nazizmu.

Jak z dotychczasowych uwag wynika, naukowe językoznawstwo bałtyckie zawdzięcza bardzo dużo uniwersytetowi w Królewcu. Gdy zaś chodzi o badania nad językiem staropruskim, to bez fundamentalnych prac uczonych z Królewca nie można sobie wyobrazić – jak słusznie zauważył Schaller (s. 81) – możliwości powstania dzieł naukowych J. Endzelinsa (1943, 1944), V. Mažiulisa (1966), W. R. Schmalstieg (1974, 1976) i V. N. Toporova (*Prusskij jazyk*, 1975 i nn.).

W zakresie filologii słowiańskiej dominowało językoznawstwo, literaturoznawstwo miało raczej drugorzędne znaczenie – zaspokajało głównie potrzeby dydaktyczne. Dorobek XIX-wiecznej slawistyki w Albertinum był skromny, ale w późniejszych jej dziejach zaistniały wydarzenia naukowe, które weszły do historii slawistyki europejskiej.

Najdłużej związany był ze slawistyką w Królewcu P. Rost (1869–1939) – od 1896 roku jako lektor języka rosyjskiego (ukończył gimnazjum w Moskwie i krótko studiował tam slawistykę), od 1914 do 1938 roku jako profesor. Można go uznać za założyciela XX-wiecznej slawistyki w Królewcu. Doktorat i habilitację poświęcił asyriologii i hebraistyce. Publikacje slawistyczne dotyczyły rusycystyki i połabistyki. Jest znany w slawistyce głównie jako wydawca połabskich zabytków językowych *Die Sprachreste der Dravāno-Polaben im Hannöverschen* (1907). O Trautmannie, działającym w Królewcu w latach 1921–1926, była już mowa wcześniej.

Z Albertinum związany był jako student przedwcześnie zmarły A. Marguliés (1897–1928). Ukończył on gimnazjum w Pradze i studiował tam m.in. u Trautmanna, A. Frinty, A. Murki, J. Zubatego, następnie był w Monachium studentem m.in. G. Gesemanna, a w Królewcu uczniem Trautmanna i Rosta. Wydał dwie znane w slawistyce książki (doktorat i habilitację): *Die Verba reflexiva in den slawischen Sprachen* (1924) i *Der altkirchenslawische Codex Suprasliensis* (1927). Ważne są również w literaturze naukowej jego artykuły o podziale dialektów południowo-słowiańskich i o głągolicy.

N. Arseniev (1888–1977) uczył praktycznie rosyjskiego, wykładał literaturę rosyjską, historię kultury i religii, teologię prawosławną. Był z pochodzenia Rosjaninem – ukończył w Moskwie gimnazjum i rozpoczął studia, które kontynuował w Monachium, Fryburgu Bryzgowijskim i w Berlinie. Od 1920 roku pracował w Królewcu na stanowisku lektora języka rosyjskiego, od 1924 był docentem prywatnym i od 1938 roku profesorem. Ważniejsze książki Arsenieva to m.in.: *Die russische Literatur der Neuzeit und Gegenwart in ihren geistigen Zusammenhängen* (1929), *Ostkirche und Mystik* (1925, 1943). Po wojnie wykładał teologię prawosławną we Francji, USA i Kanadzie.

Najwybitniejszym dorobkiem naukowym z językoznawstwa słowiańskiego mógł się poszczycić K. H. Meyer (1890–1945), który studiował w latach 1910–1913 indoeuropeistykę i filologię klasyczną w Heidelbergu, Berlinie i Münsterze, następnie

indoeuropeistykę i slawistykę u K. Brugmanna, A. Leskiena i M. Murki w Lipsku, gdzie w 1920 roku habilitował się na podstawie rozprawy o zaniku deklinacji w języku bułgarskim (*Der Untergang der Deklination im Bulgarischen*). Po habilitacji pracował jako docent prywatny w Lipsku (1900–1927) i Münsterze (1927–1935), dopiero w 1935 roku otrzymał nominację na profesora nadzwyczajnego w Królewcu i w połowie 1944 roku na profesora zwyczajnego. Meyer miał bardzo szerokie (rzadko spotykane w historii slawistyki) zainteresowania naukowe: historia języka bułgarskiego (m.in. wspomniana rozprawa habilitacyjna), język staro-cerkiewno-słowiański (*Altkirchenslawisch-griechisches Wörterbuch des Codex Suprasliensis*, 1935; *Altkirchenslawische Studien*, t. 1–2, 1939–1944), historia języka rosyjskiego (m.in. *Historische Grammatik der russischen Sprache*, 1923), historia języka górno-łużyckiego (*Der oberwendische (obersorbische) Katechismus des Warichius (1597). Text mit Einleitung und grammatischer Bearbeitung*, 1923), dialektologia chorwacka (*Beiträge zum Čakavischen*, 1926; *Untersuchungen zur Čakavština der Insel Krk (Veglia)*, 1928), język ukraiński (leksykografia i prace literaturoznawcze). W mniejszym stopniu Meyer zajmował się również innymi językami słowiańskimi.

Schaller sporo miejsca poświęcił związkowi Gerullisa z ideologią nazistowską, co stało się przyczyną jego tragicznej śmierci. Autor nie dysponował jednak odpowiednią wiedzą, gdy chodzi o Meyera, który również był bardzo aktywnym członkiem NSDAP. Meyer oczernił w Lipsku M. Vasmera, zarzucając mu podejrzaną kontakty polityczne z Polską. Z tego powodu Vasmer wytoczył Meyerowi proces sądowy, który wygrał. W 1934 roku Meyer, już jako członek NSDAP, ponownie próbował politycznie zdyskredytować Vasmera (zob. T. Lewaszkiewicz, *Max Vasmer a sorabistyka (w świetle memoriału uczonego z 1928 r.)*, „Lëtowis” 48/1, 2001, s. 71–76). W Królewcu zwolnił z pracy H. Quillius, lektorkę języka polskiego, ponieważ jej matka była Polką (Schaller, s. 149).

Meyer do końca był bardzo aktywny naukowo i dydaktycznie. Jeszcze w semestrze letnim 1944 roku prowadził następujące zajęcia: interpretacja tekstów rosyjskich XVII i XVIII wieku, powieść rosyjska XIX wieku, język bułgarski, ćwiczenia staro-cerkiewno-słowiańskie, lektura polskich tekstów, rosyjski dla początkujących, rosyjski dla średnio zaawansowanych. Z zacytowanego przez Schallera dokumentu i z przywołanych wspomnień znajomych Meyera (s. 174) wynika, że miał on nadzieję, iż Rosjanie wznowią działalność Albertinum i mianują go rektorem dzięki jego zasługom dydaktycznym w zakresie rusycystyki. Stało się jednak inaczej – Rosjanie rozstrzelali go lub popełnił samobójstwo w rosyjskim więzieniu.

Na wymienienie zasługują jeszcze nazwiska przynajmniej trzech naukowców z Królewca, którzy po wojnie odegrali ważną rolę w nauce niemieckiej. Chodzi o A. Rammelmeyera (1909–1995), W. Neumanna (1909–1982) i V. Falkenhahna (1903–1987).

Rammelmeyer był w latach 1937–1943 lektorem języka rosyjskiego w Królewcu i od 1943 roku docentem filologii słowiańskiej; po wojnie pracował w Kilonii i Marburgu, a od 1958 roku we Frankfurcie nad Menem, gdzie poświęcił się głównie literaturze rosyjskiej i rosyjskiej gramatyce historycznej.

Neumann był w Królewcu lektorem języka rosyjskiego, prowadził też badania z literatury rosyjskiej i polskiej. Ogłosił dwie ważne prace: *Geschichte der russischen Ballade* (1937) i *Studien zum polnischen frühreformatorischen Schrifttum* (1941).

Falkenhahn studiował w Królewcu filologię bałtycką i słowiańską, indologię, teologię, hebraistykę i egiptologię. Od 1935 roku był lektorem języka litewskiego; doktoryzował się w 1939 roku na podstawie rozprawy o J. Bretkânasie (1536–1602) jako tłumaczu litewskiej Biblii. Po wojnie zajmował się w Berlinie głównie polonistyką językoznawczą i literaturoznawczą.

W książce Schallera znajdują się też informacje o działalności innych filologów (w tym lektorów języka polskiego i litewskiego), o dorobku historyków, krajoznawców i teologów, z których część podejmowała badania interesujące filologów bałtyckich i słowiańskich. Istotne są także wiadomości o liczbie immatrykulowanych studentów w różnych okresach działalności uniwersytetu (w tym o liczbie uczestników lektoratów litewskiego i języków słowiańskich), o tematyce zajęć dydaktycznych z filologii bałtyckiej i słowiańskiej, o rozwoju księgozbiorów itd. Z braku miejsca nie zajmuję się tymi sprawami w niniejszym omówieniu.

W historii uniwersytetu królewieckiego na uwagę zasługuje to, że z Seminarium Polskim związani byli kilkakrotnie filologowie, którzy propagowali jednocześnie – jak na przykład Vater – naukę języka rosyjskiego i litewskiego, przyczyniając się tym do powstania w przyszłości prężnego Seminarium Bałtyckiego i Słowiańskiego. O prestiżu slawistów, a szczególnie bałtologów w dziejach Albertinum świadczy fakt, że kilku z nich pełniło funkcję rektora: Vater (1816), Reza (1820), Bezzenberger (1890, 1919–1921), Gerullis (1935–1937).

Monografia Schallera uzmysławia nam, jak ważne są w przyszłej pracy badawczej slawistów i bałtologów studia slawistyczno-bałtologiczno-indoeuropeistyczne. Takim właśnie studiom przedstawiciele slawistyki i bałtologii z Królewca od końca XIX wieku zawdzięczali swoje wybitne osiągnięcia naukowe – bałtologiczne, slawistyczne i slawistyczno-bałtologiczne.

Uniwersytet w Królewcu był przed 1945 rokiem znanym w całym świecie ośrodkiem badań slawistycznych i bałtologicznych. W radzieckim Kaliningradzie nie starano się – z powodów politycznych – o kontynuowanie tej tradycji. Wywołana przez Niemcy wojna zakończyła długą epokę oddziaływania Królewca na rozwój nauki o językach i kulturach narodów bałtyckich i słowiańskich.

Lekturę książki ułatwia indeks nazwisk. Zamieszczone na s. 85–100 fotografie przedstawiają między innymi osobistości związane z uniwersytetem w Królewcu: Vatera i Mrongowiusza – zdjęcia ich portretów, Bezzenbergera, Rosta, Trautmanna, Meyera, Rammelmeyera, Neumanna, Arsenieva, Falkenhahna, Gerullisa (w otoczeniu językoznawców z Lipska).

Interesująca publikacja Schallera jest ważną pozycją w historii bałtologii i slawistyki.

Tadeusz Lewaszkiewicz
Uniwersytet Adama Mickiewicza
Poznań